

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 8

ЧИРВА Ю.І.
*доцент, кандидат
історичних наук*

НАГІРНО-КАРАБАСЬКИЙ КОНФЛІКТ: ВИТОКИ І ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗГОРТАННЯ

Вірмено-азербайджанське протистояння, пов'язане зі статусом Нагірного Карабаху, безсумнівно ще довгий час буде залишатися в полі зору як діючих політиків, так і суспільствознавців. Адже, не дивлячись на те, що повномасштабні воєнні дії між сторонами не ведуться ось вже більше п'ятнадцяти років, конфлікт ще й сьогодні є далеким від свого розв'язання. Крім того, в ході війни 1991-1994 рр. і Єреван, і Баку намагалися знайти на міжнародній арені стратегічного союзника, на чію підтримку можна було розраховувати. Такими стали: для Вірменії – Росія, для Азербайджану – Туреччина. Це, в свою чергу, призвело до інтернаціоналізації конфлікту. Ситуація ускладнювалась тим, що Російська Федерація, як відомо, є ядерною державою, а Туреччина з 1952 р. входить до складу НАТО – найпотужнішого військово-політичного альянсу в світі.

Відомий американський політолог З.Бжезинський, аналізуючи геополітичну ситуацію в світі наприкінці ХХ ст., відніс Закавказзя в поняття «Євроазійські Балкани». На думку дослідника, відповідні асоціації викликаються етнічними конфліктами і суперництвом великих держав в регіоні [1, с.149].

Попри те, що питання про справедливе врегулювання проблеми Нагірного Карабаху, стоїть в Закавказзі на порядку денному принаймні з 1921 р., зазначена проблема не знайшла в історичній науці належного висвітлення. За радянських часів, в умовах декларованого владою «пролетарського інтернаціоналізму», вірмено-азербайджанські протиріччя (і не тільки з приводу Нагірного Карабаху) апріорі не могли бути об'єктом наукового дослідження. Десятиріччями офіційна пропаганда стверджувала ідею непорушності дружби між народами СРСР. Так, А.Мікоян, ведучи заочну полеміку з П.Мілюковим (останній був переконаний у недовговічності, «плинності» союзної радянської країни), зазначав: «Якби Мілюков дожив до наших днів, він би переко-

нався, яким міцним виявилось «плинне утворення», в яку потужну, світову державу соціалізму перетворилося це «утворення» [5, с.50].

Після розвалу Радянського Союзу нагірно-карабаська тематика набула значної актуальності. З'явилися сотні праць, автори яких намагалися з'ясувати причини і природу конфлікту та хоча б пунктирно позначити шляхи його розв'язання. Однак у більшості випадків такі роботи носили публіцистичний характер або були результатом демонстрації певної політичної позиції.

Термін «Карабах» вперше зустрічається в арабських і перських джерелах у XVI ст. Цікаво, що походження назви трактується вірменами і азербайджанцями по-різному. Перші переконані, що вона йде від назви князівства Бакх, що існувало в Закавказзі з X по XIII ст. Їх опоненти трактують «Карабах» як результат поєднання двох тюркських слів: «кара» - чорний і «бах» - сад.

Землі Нагірного Карабаху стали заселятися вірменами ще в перші століття нашої ери. Однак в наступному територія цієї землеробської області не раз переходила з рук в руки. Регіон поспідовно був частиною Перського царства, Арабського халіфату, Хазарського каганату. Він зазнавав спустошливих набігів монголів, турків, туркменів, а у XVII ст. знову увійшов до складу Персії. В умовах феодалної роздробленості у межиріччі Араксу і Кури виникло доволі впливове Карабаське ханство, яке конфліктувало як з Туреччиною, так і з Персією. В релігійному житті Карабаху домінувала григоріанська версія християнства, і саме це спонукало карабаських ханів звернутися за протекцією до Росії. У 1805 р. був підписаний договір про приєднання ханства до Російської імперії. Новий статус Нагірного Карабаху був підтверджений умовами російсько-перського Гюлістанського миру 1813 р.

Царський уряд свідомо не проводив на Кавказі національного розмежування, і нагірно-карабаські землі до 1917 р. входили до складу Шушинського і Зангезурського повітів Єлизаветпольської губернії.

Ситуація кардинально змінилася після падіння самодержавства. Вже у 1918 р. в Закавказзі виникли три незалежних держави – Грузія, Вірменія, Азербайджан. З перших же днів свого існування зазначені республіки почали висувати територіальні претензії одна до іншої. В ряді випадків пролилася кров. Так,

у березні 1920 р. мусульманами Азербайджану і Туреччини в Шуші було вирізано близько 20 тисяч вірмен.

Після встановлення в Закавказзі радянської влади спірні між Вірменією і Азербайджаном області були зайняті частинами Червоної армії. Спочатку декларацією Азербайджанського ревкому від 30 листопада 1920 р. спірні території Зангезура, Нахічевані і Нагірного Карабаху були визнані частиною радянської Вірменії. При розмежуванні радянських республік Закавказзя Кавказьке бюро (Кавбюро) ЦК РКП(б) рішенням від 4 липня 1921 р. підтвердив належність нагірно-карабаської області до Вірменської СРР [4, с.239].

Однак вже 5 липня Кавбюро переглянуло своє рішення і передало Нагірний Карабах Азербайджану з умовою надання регіону «широкої автономії». В історичній науці поширена думка, відповідно до якої зазначений крок був викликаний міркуваннями економічного та дипломатичного плану. Дійсно, в умовах повоєнної відбудови Москва потребувала великої кількості бакинської нафти, тому Кавбюро Кремлем було рекомендовано задовольнити вимоги азербайджанського лідера Н.Наріманова щодо передачі АзСРР спірних територій [7, с.205].

З іншого боку, у вірмено-азербайджанському протистоянні радянською Росією керувало прагнення заручитися підтримкою в регіоні з боку кемалістської Туреччини. Враховуючи наявність глибоких вірмено-турецьких протиріч і релігійну спорідненість азербайджанців та турків, радянське керівництво зробило в Закавказзі відверту ставку на Баку. Передача Нагірного Карабаху Азербайджану викликало у вірменському суспільстві неприховане невдоволення. Якщо до цього додати необхідність передачі Вірменією Туреччині за умовами Карського договору (13 жовтня 1921 р.) Карса, Ардагана і Артвіна, то тим більш цинічною виглядає оцінка зазначеного радянськими істориками. В фундаментальній колективній праці, приуроченій до 50-річного ювілею утворення СРСР, «Многонациональное Советское государство» зазначено: «Завдяки воєнній, економічній і дипломатичній допомозі Радянської Росії, братерській підтримці трудящих Азербайджану і Грузії, робітничо-селянський уряд Вірменії менш ніж за рік зміг розв'язати ряд корінних питань: придушити опір залишків внутрішньої контрреволюції і переможно завершити

нав'язану дашнаками громадянську війну; укласти договір про мир з Туреччиною і добитися виведення її військ з території Вірменської радянської республіки» [6, с.209-210].

Певною мірою напруженість у вірмено-азербайджанських відносинах зняло утворення Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (ЗСФРР). Остання 30 грудня 1922 р. увійшла до складу СРСР. Відтоді державні кордони союзних республік вже де-юре стали внутрішніми адміністративними кордонами, які могли мінятися лише по волі Москви. 7 липня 1923 р. була утворена Автономна область Нагірного Карабаху (АОНК) з центром в м. Хакенді (пізніше – Степанакерт). Спочатку АОНК межувала з радянською Вірменією, але передача у 1929 р. під юрисдикцію Баку Лачинського району перетворила Нагірний Карабах у вірменський анклав на території Азербайджану.

Прийняття Конституції СРСР 5 грудня 1936 р. припинило існування Закавказької Федерації. Натомість радянські Азербайджан, Вірменія і Грузія здобули статус союзних республік. Тоді ж АОНК була перейменована в Нагірно-Карабаську автономну область (НКАО). Союзним центром не піддавалася сумніву доцільність перебування НКАО в складі Азербайджанської РСР. При цьому в середині 1930-х рр. вірмени складали 89% населення автономії [4, с.239].

Протягом сорока післявоєнних років нагірно-карабаська проблема принаймні двічі ставала предметом обговорення на найвищому партійному рівні. Так, у 1959 р. в Азербайджані працювала комісія Політбюро ЦК КПРС. На підставі її висновків був проведений спеціальний пленум ЦК Компартії Азербайджану, який засудив численні порушення в галузі національної політики в республіці. У 1966 р. рішенням Секретаріату ЦК КПРС ЦК КП Вірменії і ЦК КП Азербайджану було доручено спільно підготувати питання про Нагірний Карабах. Однак в умовах наростання застійних явищ в СРСР регіональні проблеми почали втрачати в очах Кремля свою актуальність.

Аналізуючи ситуацію, яка складалася в краї у зазначений час, радянський дослідник Ю.Римаренко вказував: «У застійний період в громадському житті регіону спостерігається відхід від ленінської національної політики, не завжди дбайливе ставлення

до мови, культури, традицій народів, порушувалися конституційні права представників корінних національностей, незадовільно здійснювалося інтернаціональне виховання, яке часто-густо носило формальний, парадний, показний характер» [9, с.131].

Вірмени НКАО були, по-суті, позбавлені бакинським керівництвом права на повноцінний духовний розвиток. В місцевому педагогічному інституті викладання велося азербайджанською мовою, а в середині 1980-х рр. у вузі було ліквідовано вивчення історії Вірменії. В автономії були скорочені обсяги видань і продажу літератури вірменською мовою. Слід підкреслити, що питома вага вірмен в населенні Нагірного Карабаху складала тоді 80,5% [4, с.239].

З початком горбачовської «перебудови» під впливом демократизації суспільно-політичного життя в СРСР вірменське населення Нагірного Карабаху стало активно виражати своє прагнення возз'єднати НКАО разом з порубіжними територіями з Вірменією. Неспроможність Москви зупинити відцентрові процеси в Радянському Союзі та визрівання в союзних республіках власних політичних еліт з їх неодмінними претензіями до сусідів спричинили нове загострення вірмено-азербайджанських відносин. У жовтня 1987 р. в селі Чардахли Шамхорського району Азербайджану з ініціативи першого секретаря місцевого райкому партії (!) М.Асадова були проведені масові вірменські погроми. Відповідь Єревана не заставила себе чекати. Протягом листопада 1987 р. – січня 1988 р. основна маса азербайджанців, що мешкали в Кафанському районі Вірменії, змушені були перетворитися на біженців і шукати порятунку в Азербайджані [2, с.37].

З початку лютого 1988 р. у Вірменії і Нагірному Карабасі почалися чисельні маніфестації, демонстрації, збори на підприємствах і в установах під гаслами возз'єднання Карабаху з Вірменією. 20 лютого позачергова сесія обласної Ради Нагірного Карабаху прийняла рішення просити Верховні Ради Азербайджану і Вірменії про передачу автономної області зі складу Азербайджану до Вірменії [8, с.111].

Відповіддю азербайджанської сторони стали вірменські погроми в Сумгаїті. Сумгаїт – це передмістя Баку, центр нафтопереробної промисловості республіки, де з населення в 160 тис. чол. 20 тис. становили вірмени. 27 лютого 1988 р. в їх квартири

увірвалися погромники, маючи на руках задалегідь складені списки вірменських сімей. Результатом кривавої вакханалії стали десятки вбитих (за офіційними даними – 53 чоловіки) та сотні поранених. Сумгаїтські події стали сигналом для антивірменських акцій в Баку, Кіровабаді, Шамхорі, внаслідок чого 450 тис. вірмен змушені були виїхати з Азербайджану [3, с.366-367].

Всі сподівання союзного центру знайти компроміс виявилися безуспішними. На наш погляд, помилкою М.Горбачова та його оточення була спроба спертися на місцеву партійну і радянську номенклатуру. Москва не врахувала того, що кардинальні зміни відбулися в ментальності самої номенклатури. Можна погодитися з думкою російського історика Р.Піхої, який зазначав: «Місцева партійно-радянська і господарська номенклатура вже не вважала корисним для себе зберігати колишню повну залежність від Москви. Та й не могла її зберегти, оскільки масові національні рухи, проникаючи в партійні організації республік, здійснювали політичний тиск на керівництво республіканських ЦК» [8, с.115].

Яскравим свідченням зазначеного стало рішення Пленуму Нагірно-Карабаського обкому КПРС від 17 березня 1988 р. про підтримку рішення обласної ради НКАО про приєднання до Вірменії [3, с.374].

Реакція Москви була очікуваною. 18 липня 1988 р. Президія Верховної Ради СРСР визнала «неможливою зміну кордонів, встановлених на конституційній основі». У відповідності до ст. 78 Конституції СРСР кордони республіки могли бути змінені лише за умов її згоди, на що Азербайджан, природно, піти не міг.

12 січня 1989 р. побачив світ Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про запровадження особливої форми управління в НКАО Азербайджанської РСР», відповідно до якого були призупинені повноваження Ради народних депутатів НКАО та її виконавчих комітетів. Натомість владними повноваженнями наділявся спеціально створений Комітет особливого управління НКАО на чолі з А.Вольським [3, с.375].

Це був перший випадок на території СРСР, коли впроваджувалося пряме управління з Москви. Ставка союзного центру на Баку особливо виразно позначилася після 28 листопада 1989 р., коли замість Комітету особливого управління був ство-

рений Організаційний комітет, підпорядкований ЦК Компартії Азербайджану. 15 січня 1990 р. в регіоні був запроваджений воєнний стан. В Нагірний Карабах і Шаумянський район були введені підрозділи внутрішніх військ.

Однак використання силових методів не дало очікуваного Московією результату. Більш того, національний рух у Вірменії і в Нагірному Карабасі став на початку 1990-х рр. набувати ярко вираженого антирадянського характеру, оскільки в масовій свідомості вірмен влада захищала принцип недоторканості національно-державного устрою СРСР.

13 лютого 1990 р. Верховна Рада Вірменії прийняла постанову «Про визнання незаконним рішення Кавбюро ЦК РКП(б) від 5 липня 1921 р. про включення Нагірного Карабаху до складу Азербайджану». Наступного місяця в республіці відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобули кандидати від створеного у 1989 р. з ініціативи громадського об'єднання «Карабах» Вірменського загальнонаціонального руху. Його лідер Л.Тер-Петросян став у серпні 1990 р. головою Верховної Ради Вірменії. Перемога національних сил на парламентських виборах багато в чому стала можливою завдяки їх принциповій позиції щодо повернення НКАО до складу Вірменії.

Події 19-21 серпня 1991 р. в Москві, наступний за ними розпад СРСР і проголошення незалежності колишніми радянськими республіками вивів нагірно-карабаську проблему на міжнародний рівень. Вже 2 вересня 1991 р. спільна сесія Нагірно-Карабаської обласної ради і Ради народних депутатів Шаумянського району проголосила утворення Нагірно-Карабаської Республіки (НКР). Слід підкреслити, що сесія діяла у повній відповідності до чинного ще на той час радянського законодавства. Прийнятий 3 квітня 1990 р. Закон СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» передбачав право національних автономій самостійно вирішувати питання про свій державно-правовий статус у разі виходу союзної республіки зі складу СРСР [7, с.207].

У відповідь на самопроголошення НКР Верховна Рада Азербайджану 23 листопада 1991 р. прийняла рішення про ліквідацію НКАО.

«Завершальним акордом» вірмено-азербайджанського законотворчого протистояння за Нагірний Карабах стало проведення в НКР 10 грудня 1991 р. референдуму, на якому 99,98% електорату висловились за повну незалежність від Азербайджану [7, с.207].

На жаль, все це відбувалось в умовах, коли вже велися запеклі бої між азербайджанськими військами і загонами самооборони НКР. Характерно, що широкомасштабна вірмено-азербайджанська війна, яка почалася у кінці 1991 р., практично не мала підготовчого мобілізаційного періоду. Кожна із сторін, залучених до конфлікту, мала у своєму розпорядженні колосальні арсенали зброї і боеприпасів, що залишили в Закавказзі радянські (російські) війська. За офіційними даними, у 1990 р. на території Азербайджану базувалася 4-а загальновійськова армія, яка включала в себе три мотострілкових дивізії. На озброєнні останніх були 384 танки, 733 БМП і БТР, 385 гармат, 13 бойових і 10 транспортних вертольотів. Тоді ж у Вірменії квартирувалася 7-а гвардійська загальновійськова армія. Її три мотострілкові дивізії мали у своєму розпорядженні 258 танків, 641 БМП і БТР, 357 гармат, 55 бойових і 37 транспортних вертольоти [10, с.165].

Практично вся зазначена військова техніка була успадкована після розпаду СРСР новоствореними суверенними державами і повною мірою використана в ході вірмено-азербайджанської 1991 – 1994 рр.

Таким чином, населення Нагірного Карабаху ще на початку 1920-х рр. стало заручником двох взаємовиключних в одному регіоні принципів Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин: права націй на самовизначення і недоторканості існуючих кордонів. Пошук радянським керівництвом реальних або уявних перспектив господарського розвитку Закавказзя став причиною появи на території радянського Азербайджану вірменського анклаву – Нагірно-Карабаської автономії. При цьому Москвою не бралися до уваги ані думка місцевого населення області, ані етнорелігійні розбіжності між двома народами. Створення у грудні 1922 р. Союзу РСР певною мірою знизило рівень вірмено-азербайджанського протистояння в Нагірному Карабасі. Однак вже в роки горбачовської «перебудови», коли на теренах СРСР у весь голос заявили про себе національні рухи,

нагірно-карабаський конфлікт набув особливого звучання. Стратегічні помилки союзного центру в галузі національної політики та зосередження в Закавказзі великих арсеналів сучасної зброї лише наблизили початок широкомасштабної війни.

Література

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский; [пер. с англ. О.Ю.Уральской].- М.: Международные отношения, 2000.- 256 с.
2. Жуков Д. Войны на руинах СССР / Дмитрий Жуков.- М.: Яуза; Эксмо, 2009.- 256 с.
3. Конфликты и войны после распада СССР [монография] / В.Ю.Богданович, А.Я.Маначинский, Ю.В.Егоров и др.- К.: Кий, 2008.- 420 с.
4. Медведев Р.А. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи / Рой Александрович Медведев.- М.: АСТ; АСТ МОСКВА; Полиграфиздат, 2010.- 637 с.
5. Микоян А. Советскому Союзу пятьдесят лет / Анастас Микоян.- М.: Политиздат, 1972.- 71 с.
6. Многонациональное Советское государство / Под ред. М.И.Куличенко.- М.: Политиздат, 1972.- 431 с.
7. Орлова Т.В. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum: навч. посібник / Тетяна Володимирівна Орлова.- К.: Знання, 2010.- 487 с.
8. Пихоя Р.Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетийю 1985-2005 / Рудольф Германович Пихоя.- М.: Русь-Олимп; Астрель; АСТ, 2007.- 544 с.
9. Римаренко Ю.И. По следам «снежного человека»: (О причинах национализма в СССР) / Юрий Иванович Римаренко.- М.: Молодая гвардия, 1989.- 240 с.
10. Широкоград А.Б. Кавказский капкан. Цхинвал – Тбилиси – Москва / Александр Борисович Широкоград.- М.: Вече, 2009.- 352 с.